

SISSEJUHATUS



1. Maksim Gorki ütleb: «Ükski ürg- ja vanaaja kultuuri ajaloolastest ei ole kasutanud folkloori andmeid, rahva suulist loomingut, mütoloogiat, tunnistusi, mis üldiselt on loodusnähtuste, loodusega võitlemise peegeldus ning sotsiaalse elu kajastus ulatuslikes kunstilistes üldistustes.»¹ Rahva looming, mis peegeldab oma looja arusaamisi ja elumõistmist, aitab selgusele jõuda rahva minevikus, tema arenemises ja võitlustes. Sellelt alalt pakub seni vähe avaldamist leidnud eesti muistendimaterjal veel õige palju. Muistendite uurimisega saab üha selgemaks ettekujutus ka rahvast, kes need muistendid on loonud.

Muistendid tekkisid rahva elust ja elu-olukordadest, kohandati juhul, kui nad saadi laenuna naabritelt. Gorki iseloomustab seda nähtust järgmiselt: «On täiesti lubatav mõelda, et jumalate fabritseerimise tooraineks olid muinasaja «kuulsad» inimesed... Jumal oli meister ühes või teises käsitöös, inimeste õpetaja ja kaastööline.»²

Ka hiidude ja vägilaste tooraineks võisid olla kanged inimesed, teo- mehed ja muud töötajad. Hiidud käituvadki nagu inimesed, ainult nende teod on võimsamad ja mõõtnetelt suuremad. Seejuures on hiidude ümber koondunud muistendite arenemine keerukam. Idee võis tekkida kangete inimeste tegevuse vaatlemisest ja imetlemisest ja ideed hoidis elus ikka ja jälle selliste kangete meeste esinemine, kes oma füüsilise jõuga ületasid mehed oma ümbrusest, ka kõige kangemad. Nende hulgas on olnud naisigi.^{2a} Väärrib muide märkimist: uskumuste, sealhulgas muistendite väljakasvamist antud olustikust ja ajal, millal ei tuntud «vahet luuletuse ega kindla täaduse vahel», tunnustab juba ka arheoloog, kultuuriajaloolane ja folklorist J. Jung. (Kodumaalt 6, lk. 6—7.) Ainet andis seega elu, aga seda saadi ka naabritelt nende valmis juttude näol, mis kohandati vastavalt laenaja oludega, nagu selliseid laene leiame Tõllugi-lugude hulgas. «Juba üsna varakult kerkis inimese ette küsimus, kust ja kuidas on kõik olemasolev tekkinud. Selles algelises minevikku pöördumises peitub mingi ajaloo idu. [— — —] Suulise rahvaloomingu teemaks muutusid hilisemadki esiajaloo ajajärgud ning sündmused ja neist tekkisid pärimused ning legendid. Kuigi legendid on mütoloogilise, enamasti fan-

¹ M. Gorki, Kirjandusest, lk. 677.

² Sealsamas, lk. 679.

^{2a} Nii jutustatakse Kuigatsi Püssimäe Leenast:

«Olnud see Leena ikka naine ka küll: kui ta juba 80-aastane olnud ja kui sulane poiss midagi vastu rääkinud, võtnud sulase adra peale pikali, kui suur mees tahes, ja andnud oma 25 tahaotsa. Veel 80-aastaselt võtnud tüdrukuga seltsis kaevu juurest 7-ämbrilise toobri veega selga ja viinud 200 sammu eemale karjalauta. Kui pörssad sõid ja siga sinna tükki sööma, võtnud aastase sea ja visanud kõrvapidi ühe käega kui takukoonla eemale (aastane siga oma 7—8 puudal).» (Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks, lk. 45.)

Muidu üsna tõsiolulise karakteristika hulka pudeneb liialdusi, nagu on 7—8-puudase sea viskamise kõrvupidi. Liialdused võivad ajapikku veelgi paisuda, kuni muutuvadki üleloomulikeks.

tastilise iseloomuga, on neil siiski alati kaugem reaalne ajalooline alus.»³ Samasugust arengut võiks oletada Tõllu-muistendeis. Neis leidub muidugi palju laenulist, aga edasiarendatud, ja mõndagi genuiinset. Nii võivad hiidudega seotud kivide asupaigad olla endised kultusekohad inim-asulate ligidal. Sellele viitavad ka nimed. Paljusid kive nimetatakse Kalevipoja, Tõllu või Kuradi kiviks, Lääne-Eestis on ühe viimase nimega kivi ligiduses Hiievälja või Hiimäe talu. Nimi sunnib otsima kunagist hiit, mis asustusest ei võinud kaugel olla.⁴ Muistendite ajaloo uurimiseks on vaja arvestada siis ka toponüümikat ja keelt, väga oluline on samuti asustuse ajaloo tundmine, alates arheoloogiast, iseendast mõistetavalt ei tohi kõrvale jätta teisi muistendirühmi. Genuiinsete ainete ja laenude baasil toimus omakorda uusi edasiarendusi. Jutustuste olemasolu kangekest meestest (ja naistestki) näitab, et rahvas sellistele isikutele palju tähelepanu pööras ja neist ning uutestki eeskujudest uusi lugusid põimis.

Mõnikord näib muistendis (eriti hiiumuistendis) puuduvat selgekuju-line ühe liigi terviklikkus, neis on pealegi palju topograafilist. See on seda mõistetavam, et hiiumuistendid on produktiivsed loodusobjektide ja maapinnavormide seletused mütoloogilisel alusel. Nii näit.: «Kogula või nn. Suure Tõlli kerisekivi Kihelkonna kihelkonnas Pidula algkoolist 1,5 km eemal metsas. See olnud Suure Tõlli kerisekivi.» (TRÜ geoloogia kateeder. SRA.) Võiks ju küsida, kas sellelaadilistes tekstides ongi tegemist muistendiga ja kus on siin poeetilisus. Meie silmade ette kerkib aga hiiu kuju, kes võis jätta järele nii võimsaid jälgi või tassida nii suuri kivimürakaid. Meie ees on fantaasiakuju, mis nüüdisaja lugejale või kuulajale (ka jutustajale) on lihtsalt poeetiline pilt, algselt on sellel olnud aga uskumuslik alus. Üldiselt on Tõllu-muistendid siiski pikemad ja väljakujundatumadki kui Kalevipoja-muistendid.

2. Tõllu-muistendite iseloomust. Muistendid Suurest Tõllust on koondunud peamiselt üsna kitsale alale, ainult Saaremaale, domineerivalt selle lääneossa, ka Muhusse ja Hiiumaale; haruldane on Tõllu-muistendite teadmine Eesti mandril või liivlaste alal. Eisen arvab, et Tõllu-jutte on varem algupäraselt tuntud ka mandril, sest muidu ei saaks seletada seal üksikute sporaadiliste teadete esinemist.⁵ Et tegevus toimub Saaremaal (peale mõne Tõllu kodu näitamise ka Läänemaal), siis võib siin tegemist olla ikkagi ainult Saaremaa hiiuga, kuigi seda on tõepoolest varem rohkem kui praegu tuntud ka Läänemaal (vaevast kogu Eestis). See ei välista võimalust, et mõningad motiivid on hiljem rännanud Saaremaalt mandrile. Tõllul on ju palju sugulust Kalevipojaga. Tõllu ja Kalevipoja sugulust on märgatud ammu, ja kirjanduses seda ka märgitud. Saaremaa Herkules Tõll olevat seesama, kes mandri Kalevipoeg (*Kallewe poeg*).⁶

Kinnismuistised (kivid, jäljed, maapinnavormid, ehitused) leiduvad oluliselt ikkagi Saare- ja Hiiumaal. Pilt kihelkonniti ei ole ühtlane, vaid küllalt heterogeenne. Leidub tihedamalt ja hõredamalt materjali sisaldavaid kihelkondi. Topograafilise pildi muudab kirjuks mõnel puhul asjaolu, et kohati on teostatud intensiivselt järelkorjamist ja hiiumuistendeid see-

³ M. Kosven, Esiaja kultuuriloo põhijooni, lk. 172—173.

⁴ Vt. näit. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands I, 1, lk. 58—61.

⁵ M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 19.

⁶ A. Knüpfner, Ueber die Esthnische Gottheit Thorapitha oder Tharapita. Inland 1836, vg. 833—843. Chr. E. Pabst: Väga sarnane Kalevipojaga, mitte identne. Mandri-Eestis pole Tõlli, Saaremaal aga Kalevipoega leidub. Der Tell bei Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, vg. 525—532.

juures eriti silmas peetud. Osalt sellest järgneb, et kaardil mõni kihelkond on märkidest õige kirju (Kihelkonna, Põide). Samasugust olukorda võis konstateerida ka Kalevipoja-muistendite süstematiseerimisel. Ka siin on järelkorjanduse tõttu tihenened Kihelkonna ja Ridala kihelkond (HVM I, lk. 591—592).

Jutud, nagu ka Kalevipoja-jutud, on oluliselt hiiumuistendid, tekkeja seletusmuistendid. Seejuures on tähelepanv, et paralleelselt on tegevusse asetatud mitu hiidu, kellele tihti omistatakse sama tegu ühe objekti juures või analoogiline tegevus eri objektide juures. Niisugused seletused on objektide tekkimise muistendid — ehitused, maapinnavormid, veekogud, suurte rändrahnude saamine antud paigale jne., ka mõned detailid (Kihelkonna kiriku jätkuline torn, muist. 134 B; kust sai Kaarma kirik tugi-sambad, muist. 129 D, E jne.). Muidugi pole hiiumuistendid⁷ kaugeltki ainult seletusmuistendid, vaid neisse liitub füüsilise jõu imetlemist, mille alusel inimese fantaasia paisutab jõu ja suuruse mõõtmel kaugel üle võimalikkuse piiride. See on esteetiline elamus jõu saavutustest, mis on looduseligidastes inimestes eriti tugev. Julgust ja jõudu vajas loodusega paljakäsi heitlev inimene rohkesti.

Seletusmuistendid omakorda võivad sisuliselt minna kaugemalegi: hakata seletama hiidude otsesest tegevusest või kokkupuutest kaugel seivaid nähtusi. Nii on Tõllu-muistenditega koos tekkinud ja hakanud tsirkuleerima ka seletusmuistend turskadest õige mitmes variatsioonis: tursad sõid uppunud Vanapagana liha, sellepärast paistetasid nende lõuad üles (150, 162 A, C, 165 A) või surnult jääb turskade suu lahti (164, 165 B, 166 A). Tõeliselt olevat asi koguni nii: Vanapagana liha ei ole toitev, sellepärast jääb turskade keha väikeseks, pea muutub suureks, habe tekib lõua alla, silmad paisuvad punni. Niisugune on ka Vanakurja nägu (165 A).

Tõllu-muistenditega seotud veekogudel on vahel erakordseid omadusi — «ütlevad ilma ette» (151, Leiger 19 H).

Hiidlik on üldiselt ka siinsete muistenditegelaste välimus ja omadused, neid omadusi muistendites vahel ka rõhutatakse. Nimi hiid selles ühenduses enamasti ei esine (siiski: Riesen — tõllused. ERA II 21, 346 (7)), küll aga vägimees (128 B, Leiger 19 G, ERA II 24, 146 (26) < Türi). Nii kõneldakse Tõllust, Leigrist ja Tõllu naisest, et nad on olnud suured ja tugevad või rammukad (6 A, 167 B jm.). Nende suurst ja jõudu iseloomustatakse tihti, nagu hiidude puhul tavaline, suhtefantaasia abil, milleks on läbi vete käimised (139 jj.). Eriti hüperboolne liialdus ütleb: Saaremaa olnud Tõllule ainult üks samm. Suur hüperbool on muidugi ka katse mõnda maatükki tervikust eraldada, näit. Sørve poolsaart merre lükata, nagu seda katsub teha Vanapagan, kes teeb veel teisegi proovi: ta tahab Muhumaad Virtsuga ühendada, aga Tõll saab vahele (163). Suur kivimürakas mahub vestitaskusse (6 L, 35 jm.), Suur Tõll viskab juurtega üleskistud kuuske (104 C), nagu hiiud tihti juurivad suuri puid või murravad neil latvu maha. Tõll haarab kord suure männi, et karjaste pihta visata (13 O). Ta käib, viiesüllane palk kepiks käes ja pool vaati õlut taskus (6 A, 139, 159 D). Merevesi ulatub neil tavaliselt ainult keskkehani (159 D). Noor Tõll haarab Kõõru Maie lambakarja kallale tunginud karu kinni ja paiskab selle vastu kivi räbalateks (122). Rahvasuu imetleb ka inimkangelasi, kes karudega sülists kokku läinud, aga vastu kivi virutamine nõuab juba suuremat jaksu.

⁷ Hiiu nimetus on olnud varem pisut laiem kui praegu, sest O. W. Masing («Ehstnische Originalblätter für Deutsche», lk. 46) vastandab *härjapõlve mees*, *Hio* od. *io*, pl. *jod* Riese. Nimetus *hiiu* muistendis on vist juhuslik või haruldane (4).

Muistendikangelane on üldiselt mees, eelistatavalt mees elu ja jõu kõrgpunkt. Tegudes ja töös loodab ta kõigepealt endale, kuigi ka nõidus ja ime pole talle vahel võõrad. Siiski kõigepealt omaenese jõul võib ta vaenlased. Kangelasideaal on Herakles. Teod, mis ta toime paneb, oleksid tehtavad ka harilikul inimesel, kui ta oleks kümme või sada korda suurema jõuga. Ta pole nõid. Muistendi hiidkangelane tegutseb enamasti üksi,⁸ neil võib olla küll hiidlikke naabreid või sugulasi, nagu Tõllul vend Leiger; ta vastased on hiidlikud. Esineb aga ka hiidlikke naisi, kes oma tegevuses, nagu ootuspärane, moodustavad paralleeli meeskangelastega, teevad osalt samu töid, aga muidugi ka naiste töid.⁹

Olgu hiiud mees- või naissoost, nad on erakordselt suured ja tugevad, mis võimaldab neil korda saata imetlemisväärseid tegusid, mida suure naudinguga kujutab rahva fantaasia sellesisuliste muistendite jutustaja suu läbi.

Silmapaistvamad kui teistes eesti hiiumuistendites on Tõllu-muistendites ka perekondlikud suhted. Tõll ja Leiger olid vennad (139 B jm.) või «vennasti pujud» (ERA II 9, 54 (43) < Pühalepa), Tõllul on naine ja neil on ka poeg.

Ka Vanapaganal on naine, vahel ta käib veel kosjas (101 B).

Hiidudel on ka omad elukohad, Tõllul Saaremaal, Leigril Hiiumaal, kas Surru kabeli ligidal (6 A) või mujal. Tõllu-nimelisi kohti on Saaremaal mitu, mitmesuguses derivatsioonis, ka Hiiumaal on Leigri pered (6 A). Enamasti on Tõllu kodu ikka Saaremaal, Hirmustel (146), Sörves (147), Tõllustes (148) või Audlas (152), kord mainitakse tema koduna ka Virtsut (159 D).

Kuigi Tõll esineb rahva kujutelmades hiiuna, loodushiiuna, sest hiidlikkus avaldub loodusobjektide saamises praegusele kohale või nende objektide kuju muutmises (kivid, sõrmejäljed kivil, künkad jne.), neil on hüperboliseeritud väliskuju, mis selgesti ilmsiks tuleb suhtefantaasias, leidub kõige selle kõrval tema kujutamist mehe ideaalkujuna, aga ka rahvajuhina, viimast eriti mitmesugustes võitlustes. Seega leidub hiiu kõrval ka tema vägilaseks kujutamist. Hoopis vähem hiidlik on Noor Tõll, töömees ja muusikamees.

Seesugused seletusmuistendid on kunagi uskumist leidnud, nüüd aga juba ammugi muutunud rahva kunstiloominguks, tõsilugude pähe vaevalt keegi neid enam pakub. Jutustajad ise kinnitavad: «Ma arvan, et Tõllu pole olemas olnudki — niisama vanarahva jutt» (13 D). On jäänud rahva lapsefantaasia, aga normaalse lapse fantaasia, mille vili on kinnistatud suuliselt rahvajutu vormis ja sellisena veel edasigi arenenud.

Tõllu-muistendid on rida üksteise kõrvale lükitud ja vabalt kombineeritavaid lugusid hiiust, moodustamata ise tervikut, nagu terviku mõttes kaugemale ei suudagi areneda rahvasuus tsüklilised rahvajutud.

3. N i m e d. Tegelaste nimed selles muistendirühmas on õige varieeruvad.

Tõll (Tõll). Harilikult nimetatakse teda lihtsalt Tõll, gen. Tõlli (näit. 6 L, 168 jm.), Tõllu (174 C jm.), Tõlle (Huhn), sama on ka Tõill (162 B), ainult siin märgib *i* epenteetilis-fonemaatilist palatalisatsiooni. Genitiivis võib vahel olla ka Tõlla (72), olles sel korral nähtavasti ühen-

⁸ Rahvusvahelises muistendirepertuaaris leidub ka rühmiti esinevaid hiide, nagu kõneleb tekst Sveitsi Urist: kaljulõhest leitakse kolm magavat telli, tell on siin nähtavasti üldnimi (J. Müller, Sagen aus Uri).

⁹ Vrd. ka G. F. Meyer, Nordische Frauen.

dusse viidud tõlla kujutelmaga,^{9a} nagu seda küsimust käsitleb ka Eisen (Tõll ja ta sugu, lk. 15–16). Tõllu kõrval esineb ulatuslikult veel Tõllus (Eisen, EPost. 16. II 1833, nr. 7; 9 B, C, 159 A, B, 164, 168, 181, 186 A–L, E 50 158 < Põide, 1916 jm.), kord ka Tõlus (186 B). Üks korrespondent, kuigi väljaspool Saaremaad, vaidleb vastu raamatute uususele kasutada Tõlluse asemel Suur Tõll (159 D). Praegu kuuleb rahva igapäevases kõnepruugis nii Tõll kui ka Suur Tõll. Nimele võib ka rahvapäraselt ette tulla tegelast iseloomustav deskriptiivne atribuut, nii on sagedane ja õigustatud ka nimetus Suur Tõll või Suur Tell (166 A) või Tell ning Tõlle,¹⁰ aga ka Suur Tõld (32, 186 D), muidugi ka lihtsalt Tõld (126 D) või vana Tõll (29 A). —m— annab ka nimekuju Pil, mida ta olevat kuulnud nooruses oma lapsehoidjalt. Seda seletab täiesti usaldatavalt A. Knüpfer, väites: Pil olevat Saaremaa Herkules Tõll. Knüpferi arvates võis vahetada lapsehoidja nimed Tõll ja Pill, viimane esineb praegu naisenimena.¹¹ Teised vanemad autorid ei tunne muistendeid Pilli kohta.¹² Russwurm on oma ained ammutanud —m— artiklist.¹³ Juhuslik näib olevat ka nimetus Põll või Säädja (107 A). Wiedemann (Wb.) märgib Vana Tõllu hundi eufemismiks. Nimi tõllus võib esineda ka omadussõnalises tähenduses ja märkida tugevat või jõurikast inimest (ERA II 34, 190 (52) < Karja). Nimi on ühenduses veel mitmesuguste objektide või maakohtadega: Tõllu (~ Tõlla) kivi¹⁵ (74), Tõlluse (~ Tõlluste) kivi (6 A, D, O), Suure Tõllu kivi (44 D), Tõlli küla (151), Tõllu talu (152), Tõllu mägi (93), Tõlli leplik Kärilas (151, 189), Tõllu vare (RKM II 76, 250) jne. Pühas Nässumaa poolsaare ligi-

^{9a} Põides Saare küla heinamaal mere kaldas asuvat tõllakujuline kivi, nimetatud Tõllakiviks. Sidet Tõlluga kivil ei teata olevat. (E 50 158 < Põide.)

¹⁰ Chr. E. Pabst, Der Tell bei Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, vg. 525–532.

¹¹ A. Knüpfer, Ueber die Esthnische Gottheit Thorapita oder Tharapita. Inland 1836, vg. 833–843.

Saaremaal on tuttav järgmine hüppetantsu viisil lauldud lasteinutamise laul, milles leidub ka nimi Pill:

Pill, Pill, Pill, Paabu,
 aja härjad roodu,
 tõsta neitsid tõlda,
 aja junker juure.
 Pill hüüab priskesti,
 plikad tantsivad kergesti
 eestseinast tahaseina,
 tagaväravast välja.

Timm-tamm teile,
 tule homme meile,
 saad sooja saia,
 pitka putke piima,
 vana ratta rasva,
 uue tõlla tõrva. (EKRK I 27, 243/4 (8) < Kingissepa

raj., Salme k/n., Mõisaküla — S. Aart < Marie Part (1959).)

¹² Vt. näit. P. Buxhöwden, Inland 1837, vg. 161–164.

¹³ C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. IV (sisukord).

¹⁴ J. Jung, Kodu-maalt 3, lk. 13.

¹⁵ Tõllu ja tõlla suhete kohta võiks arvestada ka ühe korrespondendi seletust:

«Teian Tõllust ainult, mida raamatust «Suur Tõll» lugenud olen. Põide keeles kannab nimi Tõll lõppu «us»: Tõllus. Saare mõisast 2 versta lõuna poole Saare küla heinamaal Pihlatsis, mis poolsaarel asub, on mere ääres osalt vee sees suur kivi, mis tõllakujuline välja näeb, sellepärast ka Tõllakiviks nimetatakse. Vanad inimesed mäletavad aega, millal ühel tormisel, kui ma ei eksi, küünlapäeva ööl, jää selle kivi üle mere lahe Kahtla laost senna oli kandnud, kus ta praegus seisab. Nii ei ole siin Tõllu või Tõllusega midagi ühtlust. — Põidel Audla külas on Tõllu talu ja Kõiguste mõisa värava juures suur kivimürakas, millest Suur Tõllu raamatus jutt on.» (E 50158 < Põide — J. Nenn (1916).)

dal on Tõlliste mets. Nimi Tõll näib pärinevat germaani keeltest.¹⁶ Rochholtz viitab Tõlli sugulusele Wilhelm Telliga, nõnda ka Russwurm («Eibofolke» II).

Tõll olnud vanasti armastatud ristinimi, 1568. a. esinenud Nõvas nimi Toel Laver¹⁷, 1504. a. Lääne-Nigulas Reko Tiell (Ch. E. Pabst). Eestis esineb nimi Till (vrd. Till Eulenspiegel) vormides Till, Tell, Täll (Kihnus praegugi esinev perekonnanimi), niisiis ikka läänepoolseil saartel.¹⁸ Möödunud sajandil töötas Kaarmas õpetajana A. Tõll, kes oli ühtlasi rahvaluulekoguja.

Kohanimeses tähendaks Tõlluste Tõllu asukohta. Tõlluste- (~Tõlliste)-nimelisi kohti leidub ka väljaspool Saaremaad, nii Valga rajoonis Tõlliste.

Tõllu naine. Hiidude naised on tihti ilma nimeta, nii ka kõnealuses muistendis Tõllu naine (39 A), Tõlli naine (162 B), Suure Tõllu naine (44 H, 64). Kord esineb naise tähenduses ka Tõllu (126 D), edasi veel Piret (45 A, 49 jm.). Thor Helle annab Pirrit — Brigitta, see ongi Pireti nime eeskuju. On veel Pirit (44 A, 147), Piirit (44 P), Reet, Reedu (39 B, 48 A), Krõõt (54), kirjanduse mõjul ka Linda (46).

Tõllu poeg on Noor Tõll (Süda).

Tõllu vastane on Vanapagan, kes kannab ka nimetust Vanapoiss (104 A), Vanatont (87 B), Vana-Kusti (161 D), talle on omistatud koguni kiriklik nimetus Kurat (ka üldnimena), kindlasti hilise ülekan-dena (165 B, 166 A), Vanakurat (108), eufemistlik Va Kuri (162 A), Vana-Kusti (161 D) või piibli Koljat (161 C, 169 B). Vanapagana ja piibelliku kuradi segunemist näitab ka kuradi funktsioonide ülevõtmine Vanapagana poolt mõnes muistendis (175 D).

Vanapagana naine on samuti üsna tihti ilma nimeta, vahel Pabilona ~ Kuradi naine (120 B, 161 D), Vana-Kusti naine (161 D), segunedes Tõllu naisega tekib korra Vanapagana naine Piret (39 C) või Maret (128 G). Vanapagana (Kuradi) poeg on Kurit (Süda, 161 D), tema teener Va-Jäts ~ va Jäts (104 A).

Hiumaa vend (juhuslikult poeg — Leiger 11) on harilikult Leiger, vahel Leider (186 A), aga ka Neider. Leigri nimega seotud koh-tadest võiks mainida Hiumaal Leigri küla¹⁹ või Leigri laidu (159 A). Leigri nime etümoloogia on veel selgitamata, eeskujuks on arvatud saksa *spielmanni* vaste muinas-rootsi *lekare* — pillimees, eeslaulja või ees-tantsija. (Vrd. ka Eestis populaarne leigri mäng.) Leiger on tuntud ka perekonnanimena — Jüri Leiger (E 61153). Wiedemann (Wb.) annab leigar tähenduses mängu- või naljamees.²⁰

Leigril on ka naine (Leiger, muist. 4), kellel puudub küll eesnimi, või kas pidada selleks Leigri Tiit?

¹⁶ G. A. Saalfeld, Deutsch-lateinisches Handbüchlein der Eigennamen, vg. 634, 635.

¹⁷ Russwurm, Eibofolke II, lk. 273.

¹⁸ Vrd. M. J. Eisen, Estnische Mythologie, lk. 195—196.

¹⁹ «Leigri küla — algupäraselt üks pere, hiljem on teine pere asutatud sisse-tulejast, — koosneb kahest perest (kolmas metsavaht), on just Hiumaa keskpunktis. Algupärase perekonna liignimi on samuti Leiger. Missugune side vägimees Leigri ja praeguste Leigrite vahel, ei tea Leigri Jüri (koha peremees, ümbruskonnas nii kutsutud) midagi, samuti ümbruskond õige vähe. Leigri Jüri ise jutustab, et Leigri koha asutajaks olnud kaks Männamaa külast (5—6 km kaugel) ära ajatud karjast, üks vanapoiss ja vanatüdruk, kes ise paari läinud ja sinna (Leigri) elama jäänud, nähes, et kari seal hästi edenenud» (E 61153 < Emmaste, Leigri k. — M. Meiusi < Jüri Leiger, umb. 70 a.).

Leigri mäe tundmine ei tähenda muidugi veel hiiu enda tundmist. (EKRK I 5, 118 < Hiumaa raj., Lõpe k. — H. Kala ja E. Priidel < J. Kivistu, 72 a. (1954).)

²⁰ M. Haavio, Leikarit. Suomi V, 14, eriti lk. 5 jj., 34—35.

4. Kus jutustati Tõllu-muistendeid? Igal pool, kus oli inimesi koos, kus jutustati muidki lugusid, lauldi, mängiti. Kui mindi mõnest muistendiga seotud kohast mööda, siis keegi, kes teadis, tuletas meelde, mis seal oli juhtunud (Vedruka 1959 — E. Laugaste). Tõllu-jutud olevat küla vanade inimeste hämarikujutud (KKI 23, 61/2 (6) < Hiiumaa — R. Viidalepp). «Sügisel oli, pimedas, kui pikad öhtad. Läksid küla juttu rääkima. Ja rääkisid jutud ära ja siis tulid koju jälle ja tehti tööd kuni kella 10-ni. Rohkem käisid vanad kui noored.» (KKI 23, 61/2 (7) < Hiiumaa — R. Viidalepp.)

Nii on erinevus muudest muistenditest õieti ainult selles, et kohad ise meenutasid möödakäijale rahvasuus liikuvaid muistendeid. See on loomulik ja ootuspärane, sest vastavat maakohta meenutades on need tekkinudki, kas algupäraselt selle kohaga või on muistend laenatud mujalt ja seotud antud kohaga hiljem (sekundaarne etioloogia).

5. Muistendite kadumisest. Nagu võib järeldada materjalidest, olid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Tõllu-muistendid veel elavad. Nii kirjutab O. Huhn 1820. aastate paiku: Saaremaal austatakse rahva poolt veel ühe vana kangelase Tõllu (Tõlle) mälestust. O. Huhn aga leiab siiski, et tegu pole üle-saaremaalise nähtusega, vaid kõneldes Tõllu matusapaikadest mainib ta Tiirimetsa ja Püha kihelkonda.²¹ Juba XIX sajandi keskel, nagu selgub rahvaluulekogujate, eriti P. Süda tööst, hakkab vägilaslugude jutustamise traditsioon taanduma, nagu hakkab taanduma vana rahvaluule üldse. Aga rahvaluule kadumisele aitas kaasa veel üks eriline olukord. Nimelt oli K. v. Eksparre järgi 1740. aastast peale Saaremaal levima hakanud vennastekoguduse liikumine ja muutunud ohtlikult üldiseks. Vennaksed loobusid ilmlikest lõbudest, hävitasid oma torupillid ja kandleid ning viiulid, hakkasid kandma lihtsaid eheteta riideid. See liikumine aitas rahva teadvusest välja suruda ka Tõllu-lood, nagu see hävitas üldse palju muistendeid ning pulveriseeris neid. Nii oleme XIX sajandi keskel jõudnud juba muinaslugude varemteni.²² Kui visa on rahvalooming rahva mälus siiski püsima, seda näitab kõige ilmekamalt asjaolu, et ka praegu jutustab saarlane siin-seal veel oma hiiust. Kunagisest populaarsusest kõneleb Tõllu nime ja mitmesuguste seikluste laialdane tundmine ka praegu, ehkki see võib osalt tuleneda raamatute mõjust, samuti ka nime tungimine kõnekäändudesse väljaspool Saaremaadki. Näit. üteldakse Kihnus mõne müraja kohta: «Nagu va Tõllus» (EKRK I 9, 248 < Kihnu (1956)).

6. Kirjanduse mõjust Suure Tõllu muistenditesse. Väga tugevasti on mõjutanud rahva teadmisi Suurest Tõllust ka trükitud kirjandus, kõigepealt Peeter Süda raamat, mis Saaremaal muutus õige populaarseks ja loetavaks. Teadmine Süda raamatust elab jõudsalt edasi ka praegu, nagu võib kogeda iga rahvaluuleuuriija. Paljudel puhkudel Suure Tõllu lugude üle vesteldes viitab rahvas just sellele teosele (45 B). Tõllu-lugudest kõnelevad õpetajad ka koolides, ja tihti antakse küsitlejale vastuseks, et kõnetatav on seda või teist muistendit just koolis kuulnud. Nii ka 1959. aastast leidub tekst: «Lapsed kooliraamatute seest ikka lugesid, et üks pidi Pireti põllekivi olema. Ma pole koolis käind ja ma ei tea.» (RKM II 86, 161/2 (1) < Kaarma k/n., Kiratsi k. — E. Liiv.) 1959. a. Audlas Tõllu talu otsijaile seletasid küsitletavad koolilapsed, et nad on

²¹ Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk. 432.

²² M. Körber, Oesel einst und jetzt II, lk. 145—146.

peale ema jutustuse ka koolis kuulnud Töllust ega mäletanud täpselt, mida kuulsid ühest, mida teisest allikast (Audla 1959 — E. Laugaste). Seejuures on üldiselt siiski tähelepanev, et sagedasti, peaaegu enamikul juhtudel, tehakse vahet selle vahel, mis on kuulnud teistelt, mis on traditsiooniline muistendivara ja mis on raamatust loetud (näit. 107 D, 115 D, 116 L, 129 E). Balti sakslaste kirjutused Töllust ei ole rahvani peaaegu küündinud. Nii ütleb küsitletav ise, et ta on lugenud raamatust (näit. RKM II 40, 385 (50); RKM II 73, 272 (28); RKM II 73, 373 (4); RKM II 73, 109 (3); RKM II 74, 39 (4) jm.).

Raamat ja rahvasuu leiavad märkimist veel järgmistes üleskirjutustes:

«Suur-Tõllu raamatust olen lugenud, aga vanad inimesed räägivad ka» (RKM II 73, 69 (4)). Või Raka kivi kohta: «Raka kivi peab olema. Vanapagan tahtnd Pidula möisa ukse ede tuua — see on Tõllu raamatus. Siis on Pälli Pärdi kukk lauland ja põllepaelad on katkend. Siis on kivi sinna jäänd» (RKM II 74, 96/7 (2)). Samasugused andmed leiduvad veel sama objekti kohta teistelt isikutelt (RKM II 74, 189/90 (6)), ja üldse on samasisulisi andmeid teisigi.

Ka andmete kogujad on levitanud teadmisi Suurest Töllust, nagu osutab järgmine notiits: «Sii mere ääres on ka üks jäljega kivi, sii alliga juures. Kooliõpetaja Laul käis kord lastega, küsis, kus see kivi on, ja rääkis, et see on Suure Tõllu kivi. Oma vanemate käest ja siit külast pole seda kuuland» (RKM II 75, 283 (22)).²³

7. Hiiukujutelmade segunemine. Töll ja Vanapagan esinevad tihti paralleelselt, kord on sama tegevuse sooritajaks Töll, teinekord jälle Vanapagan. «Kui mina laps olin, siis Töllust räägiti vähe. Vanapaganast räägiti rohkem.» (RKM II 73, 379 (7) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n. — E. Veskisaar < A. Vakker (1958).)

Tõllu ja Vanapagana segunemist samas muistenditüübiski tuleb ette õige tihti. Kihelkonna kiriku sulgejaks võib olla Töll (18 D), aga ka Vanapagan. Sulgemiseks kogutud kivid kukuvad võrgust kukelaulu peale, kivi ennast kutsutakse Tõllu kiviks (19 A).

Mõnikord algab jutt Suurest Töllust kui kivikandjast ja lõpeb Kurjavaimu kui kivikandjaga (22 C). Segamine võib ju olla hiline, aga rahva teadvuses pidid esinema mõlemad hiiud või üks hiid, kes eri paigas võis saada eri nime.

Segunevad ka Töll ja Kalevipoeg, võib-olla on nad iidset ühist algupära nagu üldse kõik hiiud, alles aegamööda saanud eri nimetuse ja hakanud võtma eri ilmetki. Uduvere ja Kiratsi küla vaheline kivi, nimetatud Ristikiviks (21 B, 39 jm.), üteldakse kukkunud Vanapagana naise varvastele, on niisiis Vanapagana naise kivi. Selle kõrval kutsutakse seda ka Kalevipoja kiviks või Kalevi kiviks.²⁴ Omakorda leidub Kalevipoja ja Vanapagana (Kuradi) segunemist (HVM I), lisada võiks veel: Haapsalu—Ridala maantee ligidal on soine madalik, kaetud tiheda veetaimestiku korraga, all leiduvat aga sügavat vett. Keskel on hiigelkivi, 2 jalga üle veepinna, kivil on sõrmejäljed. Siin olnud vanasti kabel imettegeva ja haigusi parandava pildiga. Kaugele kajava kella helin pahandanud Kalevipoega (Kalevit või Kuradit), kes haaranud umbes versta kauguselt hiiglakivi ja paisanud selle kabelile.²⁵

²³ Raamatu mõjudest ja võltsinguist hiiumuistendeis vt. ka E. Laugaste «Mõnda rahvaluule-Kalevipoja uurimisest». Sirp ja Vasar 24. XI 1961, nr. 47, lk. 3.

²⁴ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 32; Holzmayer, Osiliana, lk. 72.

²⁵ Vanapagana ja Tõllu segamise kohta veel näide, kus Vanapagana- või Kuradi-muistendisse on toodud paralleelselt Töll, seostavaks momendiks on arvatavasti Tõllu magamine:

Ehitus purunes ja suur auk jäi maasse, kuhu aegamööda kogunes vesi.²⁶

Hiiumuistendite ja -uskumustega on seotud kristlikul ajal ka kuradi-usk. Sellest siis tuleb ka, et needsamad lood on seotud kuradiga mitmesuguste nimede all, saksas *Duwel*, *Füerdräke*, *Kleinhans*, samuti leiame eesti muistenditevaras mitmesuguseid nimesid. Kuradilugusid üldiselt on kohutavalt palju.²⁷ Hiiukujutelmade segunemisest Eestis kõneleb ka Haavio.²⁸

8. Millest kõnelevad Tõllu-muistendid. Nagu Kalevi-poja-, nõnda ka Tõllu-muistendites on tähtis koht kivil, kivikandmistel kui ka kiviviskamistel. Tõll ja Vanapagan heidavad võidu kive Kassaris (1). Kahe hiiu vahelist võitlust esindab Saaremaal Suure Tõllu ja Vanapagana võitlus, mandril Kalevipoja ja Vanapagana võitlus, Saaremaalgi etendavad kivid võitluses küllalt tähtsat osa. Tõll lennutab kivi Vanapaganale järele, kivi ei taba märki, langeb Raka metsa ja nimetataksegi Raka kiviks (2 A). Üle väina viskab Suur Tõll Vanapaganat kord liiva ja kruusaga (2 B). Omakorda Vanapagangi virutab Suure Tõllu pihta kive (3, 4). Mätasselja küla põldudel on suur kivi, millega Vanapagan tahtis tappa Suurt Tõllu, kivi kukkus maha kukelaulu ajal (5). Ka maale tungivate vaenlaste vastu kasutab Tõll kive, üks selline on Kihelkonnas Vedruka Otsa põllul (12 A) või kogu Paasiku mets on täis selliseid kive (12 B). Nagu paljudes kohtades mujal, võib siingi olla samal nähtusel teisigi seletusi ja põhjendusi. Nii kuuleme veel, et Paasiku metsas leiduvad kivid olevat Tõllu poolt suurelt mäelt sihitud Kihelkonna kiriku pihta (11 B, D).

Kivid Paasiku metsas Kihelkonna ja Lümända vahel pole ainult mainitud kombel sinna paika saanud, leidub veelgi seletusi sealse hiiglasliku rahnude külvi kohta. Tõll magab Tõldemäel. Vedruka küla karjalapsed (kolm kilomeetrit Tõldemäest) ajavad hiiu maast üles. Selle eest vinnib ta lapsi kividega (13 A—M). — Ta koguni neab küla: «Palju pörssid ja vähe podi» (13 G). Sellepärast on ka Vedruka küla põllud nii kivised (13 K). Mõne variandi järgi tahtnud ta hävitada kogu Vedruka küla (13 E, H, I, L).

Paasiku metsas leidubki rahva fantaasiat ergutanud suur kivikülv. «Loona Paasiku metsas on kivi kivis kinni». (13 C.)

Rohkesti leidub kive, millega üks või teine hiid tahtnud purustada kirikut. Suur Tõll viskas Viidu Suureltmäelt Kihelkonna kiriku pihta, kuid kivid kukkusid Paasiku metsa (11 B). Üks neist kividest on Hiieniitis (11 A). Mitu muistendivarianti kõneleb Käina kiriku ehitamisest Leigri poolt ilma Tõllu teadmata. Tõll virutanud kiriku suunas, et seda hävitada, kivi kas läinud märgist mööda Orjaku mõisa ligidale (6 B—O) või mujale (6 D). Osas variantidest kõneldakse sellest, et Tõll tahtnud torni maha visata, kivi lendas mööda (6 A, G); mõne muistendi järgi

«Seda ma olen kuulnud, et Vanajätis või Suur-Tõll magand mõisapõllu ääres. Poisid ond ka. Teomees nuhend härgi, ütend:

«Kurat võtaks need härjad!»

Poisid ond üleval, ütend:

«Kuule, ennäe, teomees lubas need härjad soole!»

Tõstnd pea üles:

«Ah see on teomees. Teomehel põle härgi ega kedagi anda, need on mõisa härjad.»

Ja magand edasi. Ma olin siis nel'la-viieteistaastane, kui ma seda kuulsin.» (ERA II 171, 394 (30) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. — V. Eenveer < Jüri Varblane, sünd. 1866. a. (1937).)

²⁶ C. Russwurm, Die versunkene Kapelle. Inland 1862, vg. 475—478.

²⁷ O. Lauffer, Niederdeutsche Volkskunde, lk. 76.

²⁸ M. Haavio, Suomalaisen muinaisrunouden maailma, lk. 248.

visanudki Tõll torni pooleks, nii saadi seletus tõmbile tornile. Visatud kive võib olla üks või rohkem (6 B jm.). Viskamisel Tõllu kivid satuvad Tubala mäele, Mäelse mäele ja Käina alevisse (7). Kiviheitmise põhjuseks on kadedus, et Leigri kirikul on pikem torn või kirik ise on ilusam (7 B). Käina kiriku pihta lennutatud kividest leidub peale Orjaku veel üks Palupõllu mäel ja Karjamaa ninal (6 D, E, N). Üks Pühalepa kirikule sihitud kividest lebab praegu Pühalepa kõrtsi taga (8, 9 B, D, E). Tõll viskab kivi põhjusel, et kirik ehitati tema teadmata (8). Tõll viskab koguni Oleviste kiriku pihta (10). Nagu Kalevipoeg, virutab Tõll teda eksitava kivi teelt minema (14). Enamasti jääb visatud kivi küll terveks, ainult viskamise tunnismärgid sõrmeasemetena on surutud kivisse; vahel aga läheb viskekivi pooleks (14). Kivi pooleks kukkumine esineb mujalgi eesti ja teiste rahvaste muistendeks. Viskamise põhjus võib olla vahel märkimata, nii on suur hulk selliseid viskamise põhjust motiveerimata kive Seljandi metsas (15). Erilisest viskamisviisist «näpu otsas» kõneleb üks muistend (16). Näpu otsast viskamisele on võinud juhtida sõrmekujuline süvend kivil (33).

Tähtis osa Suure Tõllu muistendeks on kivikandjal. Kive kannavad kõik: Tõll, tema naine ja Vanapagan. Kõigil neil on ka ühesugused äpardused: kukelaulu peale katkevad põllepaelad ja kivi kukub maha. Kuke-laulu esineb Tõllu-muistendeks väga palju. Vahel hiid nõrkeb kivi kandes (29 B), vahel jäetakse katkemise põhjus ütlemta (17 A). Kandmise eesmärk on aga väga mitmesugune. Nii tahab Tõll kivi viia Kaarma kiriku ukse ette, põllepaelad katkevad ja kivi, nimetatud Kotkakiviks, on Karja Piila kiriku lähedal Varba sarapikus kui arvatav tunnistaja hiiu tegevusest (17 A). Teine seesugune kivi lebab Arju küla põllul (17 C). Pälli männiku otsas leiduva kiviga tahtnud ta Kihelkonna kirikut sulgeda, kukelaulu peale langenud kivi kotist (18 B). Ka Vanapagan tassunud Kihelkonna kiriku jaoks kivi, see paikneb nüüd Agama talu lähedal (19 A). Kihelkonnas Raka talu metsas on Raka kivi, mille Vanapagan tahtnud Kihelkonna kiriku ukse ette viia (19 B), teise variandi järgi kavatsenud Tõll Pidula mõisa ust kiviga sulgeda (22 A, B). Arvestades erinimeliste hiidude tegevuse segunemist ei imesta me põrmugi, et sedasama võib teha ka Vanapagan (23). Siit selgub siis muuhulgas Raka kivi mitu funktsiooni. Raka kivi võib olla aga ka Tõllu poolt Vanapagana pihta sihitud kivi (116 C). Muhu Külasepa karjamaal Laugu metsas on samasugune suur kivi Muhu kiriku sulgemiseks (20). Populaarsest Ristikivist räägitakse veelgi, et Tõll tahtnud sellega koguni Püha kiriku ust sulgeda (21 A). Suur Tõll otsustanud kivi viia Kuusnõmme mõisa ukse ette, kukeäparduse tõttu pole aga kavatsus teoks saanud ja kivi on praegu Kulli küla kuusikus (24). Kord olnud Kalev see, kes Kuressaare lossi sissekäiku tahtnud sulgeda (25). Kive tassitakse vahel nõia ukse ette (26). Tõllu kantud kive näidatakse veel Kogulas (27), Põide Kõigustes ja Kärkveres (28, 29), Kõnnu (32) ja Kälta külas (30), Kassaris (31). Muhus leidub veel põllekive (34).

Kirikuuste sulgemisel on tegev ka Tõllu naine. Nii kannab ta kord kivi Kaarma kiriku peaukse ette, Kiratsi küla kuked laulavad, põllepaelad rebenevad ja kivi kukub Kiratsi külla, seda kutsutakse nüüd Ristikiviks (39 A, B). Kivist veidi eemal leiduvad Tõllu naise põllest kukkunud Kondikivid (39 B). Teises variandis kõneldakse Ristikivist kui kerisekivist (45). Tõllu naist peab muistend ka Muhu kiriku sulgejaks (41). Kogula nõmmes on kivi, mille Tõllu naine tahtnud tuua Pidula (42) või Tagamõisa ukse ette (43). Oma jõudu demonstreerib ka Vanapagana naine. Katkenud põllepaelte tõttu kukub tema poolt kantud kivi maha Kiratsi küla juures (67). See on seesama tuntud Ristikivi.

Tõllu suurust ja jõulisust näitavad veel taskukivid, millest üks, Hiiu- maal Putkasti mõisa metsas, küünib üle mehe pea (35). Ka Orjaku kivi kannab vahel Tõllu vestitaskukivi nime (36). Hiiu maal Männamaa külas on Tõllu tulekivi (37), Audla Tamsalus Tõllu Rahakeedu kivi (38). Kivikandmislugudest kõige populaarsemad on Pireti kerisekivid. Sauna ehitamisel kannab ta kive ja neid, mis kuidagi ta põllest maha kukuvad, on mitu. Mõni variant on seotud Tõllu naise nutuga, millest tekib Naiste-soo (44) või Naisteoja (44 O) Kõiguste mõisa ligidale, samuti Päitsesoo (60). Tõllu (s. o. Pireti, Tõllu naise) nutust tekib ka allikas Valjala kiriku juurde (126). Kõige populaarsem ongi Pireti kerisekivi Kõiguste mõisa juures (44 A—U). Kingissepa—Kuivastu maantee ääres kadakasel karjamaal seisab praegugi majakõrgune rahn, Pireti või Suure Tõllu kerisekivi. Saunaahju- või kerisekive leidub mujalgi, nii Kiratsi külas nn. Ristikivi (45, 46), Upa külas (47), Tõlluste mõisa Kolmevärava ees (48 A, B), Mustjala Merise külas (49), Kaarma Pärni küla karjamaal (50), Kärila Mätasselja külas Jüri-Niidi põllul (51), Muhus Kehuste kõrtsi ees soos (52), Odalätsi küla taga Pajukaru metskonnas (53), Kärtu küla karjamaal (54), Valjala Kalli küla karjamaal (55), viimast kutsutud ka Kokakiviks. Esineb muidugi Tõllu naise ja Tõllu segamist. (Kõiguste mõisa ligidal oleva Tõllu kivi puhul — 29 A, B.) Vahel Tõll nutabki, kui põllepaal katkeb, nutab koguni väikese järve Laimjala Kälta küla Tooma talu karjamaale (30, 59). Tõenäoliselt on siin küll tegemist ülekandega Tõllu naiselt. Tõllu naise kerisekivi leidub Audlaski (57) või Laimjalas (58). Tõllu naine Piret tegeleb kivikandmisega veelgi — kannab vaenulikkudele laevadele ette (49, 61, 62), Tõllu naise poolt kaotatud kaks kivi on Püha kiriku ligidal Loona külas tiigi kaldal (64). Leidub ka «saamisloota» kive (63—66). Kaugemal, väljaspool Saaremaad esineb kord Pireti kandekivina Maisiniidi kivi (65) Viimsi poolsaarel, mis on õieti Kalevipoja-muistenditega seotud kivi (vt. HVM I, lk. 197—198, muist. 102).

Nagu Kalevipoja-muistendeis on ka rahvajuttudes Suure Tõllu kohta Vanapagana ja Tõllu ning Vanapagana naise ja Tõllu naise (Pireti) segamisi. Tekstis üteldakse näiteks, et vaadeldav kivi on Tõllu kivi, aga samas — kirikut tahab sulgeda Vanapagan. Kivi langeb maha kuke-laulust (19 A). Või: [algul:] Suur Tõll talus suurt kivi... [lõpul:] Kuri-vaim vist kandis (22 C). Vahel nimetatakse ka Vanapagana naist Pire-tiks. Leidub kive, mille on kandnud Vanapagana naine oma jõu näita-miseks (67).

Ka Suure Tõllu muistendeis on rohkesti juttu jälgedega kividest. Salme vallas Üüdipe küla Tohvri talu koplis või Kihelkonna aleviku ligidal on Tõllu istmeasemega kivi (68, 69). Istmeasemega kivid kuuluvad tavaliselt ohvrikivide hulka, ka siin on vist tegemist ohvrikiviga. Tõllu istmeasemega kivi on ka Hiiu maal Tihu heinamaal (70). Põide Kärkveres (?) (Käkvere) on Tõllu saapajäljega kivi (76), aga ka Tõllu saapa (77) või saaparaua jäljega (78), käejälgedega (72), rusikajäljega (79), sõrmeasemetega (80, 81), jalajälgedega (73, 74). Külmkinga jälge kivis nime-tatakse paralleelselt Suure Tõllu lapse jäljeks (85), leidub ka Tõllu nina jäljega kive (82). Mõnikord omistatakse sellistele kividele haigust paran-davat võimet. Vastupidi: külmkinga jälje sisse astumisest jääb jalg haigeks. Vastuabinõu: tuleb kivilt külmkinga jäljest ammutada vett, mis teeb jala terveks. Karja Parasmetsa valla piiris Paka randa suundudes leidub kahe teeharu vahel kivi koera kujuga, pea lõuna poole, tagumises pooles lõhe, mille lõõnud Suur Tõll kepiga (83). Ühel kivil on sees Tõllu noole pragu (84). Tõllu jäljega kivi juures käidi silmi arstimas Viki küla Laratsi talu põllul (71). Tavaliselt on ikka kivil jalajalg või kontsajalg

(75), kiriku seinas on sõrmejäljed tunnistuseks, et hiid tahtis kirikut ümber lükata. Nagu Kalevipoja puhul, leidub variante, mis kõnelevad Tõllu hobuse kabjajäljest (86). Üldse aga tegeleb Tõll hobustega vähe. Saaremaa hiiu juures on see mõistetav, tähtsam on meri kui põld. Tõllu jälgede kõrval on kivides Vanapagana jälgi (87), Vanapagana hobuse jälgi (88). Jälgede tekkimise muistendeis väljendub vahel uskumus, et varem olid kivid veel pehmed, mistõttu võisid jäljed järele jääda (vrd. 82, 88). Nagu paljudel Euroopa rahvastel, leidub eestigi rahvaluules, ka hiiumuistendeis, kivinemise lugusid. Tõll ise vihas kibiks, sest teda on narritatud ja hauast välja petetud (89), loomulikum on, et kibiks muutub tema tõld (91, 149). Abruka majaka ligidal kivineb Tõllu adra vannas (90).

Enamasti kivineb aga kurat, kes moondab end hobuseks ja võtab selga tüdruku, keda ta tahab varastada. Kukk laulab, tüdruk ärkab, Tõll raiub maha hobuse pea, mis langeb visisedes maasse, ja hobuse keha muutub kibiks. Kivistunud hobune on praegugi Kellamäe ligidal, seda kutsutakse Hookibiks (92 A—K). Muistendit on kontamineeritud libahundimuistendiga (92 K).

Muistendeid maapinnavormide kohta leidub Tõllu-muistendite hulgas hoopis vähem kui Kalevipoja-muistendeis. See on mõistetav, sest Saaremaa maastik ei tekita nii palju vajadusi pinnavormide seletamiseks kui mägedest, orgudest ja veekogudest vahelduv mandri-Eesti. Rohkesti on aga muistendeid allikate tekkimise kohta, ja Saaremaal leidubki neid kohati rikkalikult. Allikad tekivad tihti Tõllu jalaastest (114, 115 C, D, F, G, H, I), odaviskest Odalätsi küla juures tekib mitu allikat (115 A), üks neist on rahvasuus tuttav silmaallikana (115 A, E). Mõned allikad on lõõnud Tõll oma kepiga (115 E). Allikaid tekitab oma jalaasteist tihti ka Vanapagan (116), Vanapagan on ka Tõlliniidi (Kaarma) kolmekümne kuue allika tekitaja (117). Niisama olevat endise Pidula mõisa juures 3 allikat Vanapagana jalaastel maast välja vajutatud (116 A, D). Muudest veekogudest tekib Salme jõgi sellest, et Suur Tõll tahtnud Sõrve poolsaart lahutada Saaremaast, aga ei olevat suutnud rohkem nihutada kui paarkümmend meetrit, nüüd saanud sellest lõhest Salme jõgi (110). Algupäraselt oli Sõrve nihutajaks Vanapagan. Sõrves Kaavi küla ligidal on koht — Sepä süväauk —, mille on sinna tekitanud kukkudes Tõllu ratas. Selle kohaga on seotud kummituslegend (111). Lahingus härjavankri küljest lennanud ratta kriimustuse kohale kujunes Koltse järv (112). Kohta, kust Vanapagan võttis pihuga mulda ja viskas lahte, tekkis hiljem Sarapiku järv (107 F). Juhuslikuna tundub muistend, mille järgi Pireti pisaraist saab Kõiguste järv (113), küll aga tekkis tema nutust Naistesoo (44), Päitsesoo (60) või Naisteoja (44 O).

Nagu allikad, nii on olulise tähtsusega ka saared, eriti Abruka, mis on tekkinud Kuramaalt toodud mäest (104 A). Saare linnukujulisest kontuuristikust tulenevat ka lahtede ja laidude nimed (104 A, B). Leeltsa rahu Liivi lahes olevat moodustunud Tõllu leilist Abruka saunas (105). Tõllu kannast on tekkinud Soela väina Suur Kuiv, s. o. madalik (106 A—D). Harilaiu tekitajaks on aga Tõllu eest põgenev Vanapagan, kes viskab põgenemisteed läbi vee luues merre ette liiva (107 A—F). Harilaid ongi siis Vanakuradi kaks peotäit liiva (107 D). Analoogiline olevat Sõrve sääre saamine (108). Mäebe sauna katusest tekib pääkses Lümanda järve (109).

Nagu muudki hiiud, magab ka Tõll üsna rohkesti, sellepärast mainitakse hulgakest magamisasemeid, nii Pahavalla küla koplites Põides on Tõllu [magamise] mägi (93), Pühalepa Hiiesaare külas (94), Kihelkonna Tõldemäel (13 I, 97), Anseküla Viieristis, maganud seal koguni mäe

pooleks. Mäed paiknevad teine teisel pool Kingissepä—Sõrve maanteed (95, 96).

Nagu magamine, on hiidudel tähtis ka söömine. Kui Kalevipoeg lubab söögi eest talunaisele niita ja niidabki, nõuab Tõll läbi Pühalepa soo viiva tee tegemise juures Uudama külast süüa, ei saa aga ja jätab ettevõtte pooleli. Poolikut tööd tunneme Ermiste mäena (102). Sama objekti tekkimise seletus on küll ka teine: Leiger viib sinna kindapöidla sees liiva (Leiger 7). Tubala mägi Hiiumaal tekib nii: Tõll paneb kinda mulda täis, raputab selle sohu, ja mägi ongi valmis (103 A), või sama objekti puhul vastutasuks leiva eest kelleltki külanaiselt teeb hiid tee (103 B). Lahingu eel laseb ta seitse härjanahka tanguputru täis panna, sellest saab talle ainult korraks süüa (168). Künkad võivad tekkida ka teisel teel. Vasara pildumisest kiriku ehitamisel tekkisid Põide kiriku ligidale Veskisaadu mäed (99). Analooiliselt käib muistend Vanapaganast, kes Põide kiriku ehitajaid, Tõllu ja tema abilist loopis kividega, kivide peale tekkisid mäed, künkad näivadki soisel heinamaal Pao metsas väliselt niisugustena, nagu oleks nende all kivid. Nende nimeks rahvasuus on Rebastemägi, Naistemägi, Varestemägi jne. (100).

Hiidude tegevusega on ootuspäraselt seotud ka kohanime tekkimised. Tähelepandavalt suur on Tõllu-muistendide kohanime etümoloogia osa. Paljud Saaremaa kohanimed saavadki seletuse Tõllu ja Vanapagana tegevusega, osalt muidugi muudest põhjustest. Nii tekib kohanimi Valjala valgetest jalgadest, Mustjala mustadest jalgadest (118, 119, Oesel einst u. jetzt II, lk. 22, 223); Odalätsi sellest, et võitluses Tõlluga ja Tõllu kallaletungi puhul Vanapaganale praksatab puruks Vanapagana oda ja kahjukannataja ütleb: «Oda läts!» (190 A, B), Kolinga (Kolina) ranna nimi tuleneb sellest, et seal uppunud Vanapagana (Kuradi) sarved tulid kolinal randa (120 B, 121, 162 B), hundid leidsid need üles ja tirisid Hundininale, sellest Undva (162 B). Soela väin olnud algul Soelava väin (106 C). Maie-nimeline talu Kõõru külas tekib Maie-nimelise isiku järgi (122). Tõll jäi raskesti magama ja nimetas seda kohta hiljem Unimäeks. Tõll elas kohas, kus hiljem oli Kellamäe mõisa, mille nimi tekkis sellest, et sinna oli üles seatud märgukell (123). Hanijala nimi olevat saadud sellest, et Tõllu poja poolt visatud haamer purustanud Silla Siimu hane jala, Siimu Madli karjunud: «Kus mu hane jalg!» (125, 129). Uduvere küla nimi olevat pärand verisest lahingust kauges minevikus (128 B).

Naistesoo nimi on mälestus kohale, kus Tõllu naine (Piret) üksi või koos Kõiguste naistega kord palju nutnud (44). Vanapagana naine kukub merre, saab otsa ja temast tekkinud saar hakkab kandma nime Naissaar (101 A). Vanapagana raudkübar ujub sinna, kus praegu on Kūbarsaare (ka Kūparsaare) nukk Põide kihelkonnas (124). Palaja soos on Tõll vaenlastele «palavat teind» (138).

Kurelaiu küla nimi märgib, et seal ajal, kui Tõll võitles Vanapaganaga, pesitses palju kurgi, nüüd on koha nimeks Sikassar (Siku-saar), sest hiljem hakati seda kasutama sikkude karjamaaks (104 A). Rand, kus Tõll tõrjus sakslasi merre, kannab nüüd Türju nime (170, 174 B).

Abruka saar koos oma laidudega meenutab üldvaates lindu: linna peaks on Pöörtina (Pöörtine) sääre, mille nimi tulnud sellest, et Kurelaiu küla hävitada tahtva linnuks moondunud Vanakurja nukk oli pööratud sinna poole; hännapoolset osa kutsutakse Pitkahännaks (Pitkane); Kassa ja Vahassoo saar märgivad tiibu; Abruka saar kandis varem nime Appiruttamise saar, sest Tõll ruttas külale appi. Kus vesi mulla kukkumisest vahutama löi, andis tekkinud laiule nimeks Kirjulaiu, saba pihta trehva-

nud kivi tekitas kukkudes Linnusitamaa (Linnusta) (104). Kohta, kus Tõll sai Vanapaganat vastuoksa tammega sähvata, nimetatakse Sääduse metsaks, küla Säädi peredeks (161 B, 162 A). Vanapagana tagaajamisest Tõllu poolt tekib Tagaajamise maa, nüüd Tagamõisa (150). Tõllu kannajalg meres, ümberringi kuiv, kannab nime Suur Kuiv (106). Hirmuste nimi on tulnud sellest, et seal peetud Taani-Rootsi sõda (171), Hirmuste mäe sees leiduvat Taani peidetud varandusi (171). Tiirimetsa endine nimi olnud Tedremetsa, viimane nimi omakorda olevat mälestus sellest, et seal elanud palju tetri (169 A). Karujärv aga saanud oma nime sellest, et Vanapagan lasknud selle karul kaevata (165 D). Nimi on tekkinud siis kaevava looma järgi. Tepu lahe nimi tuletub sõnast «teepuu» (149 A). Koht, kust hobused kolinaga läbi sõitnud, kannab nüüd nimetust Kolli rand (149 A).²⁹

Suur rahvaetümoloogiate arv osutab selle teema kuulumisele Tõllumuistendite iseloomulikkude teemade hulka, veel rohkem: see iseloomustab saarlaste kalduvust nimede tuletamiseks.

Suured ehitused leiavad rahvaloomingus oma seletuse hiitude tegevuse kaudu, kõige tavalisemalt kirikud. Kes võis ehitada nii suured hooned (suured võrreldes talupojahüttidega)? Et rahvas ise kunagi need kivihooned oli üles pingutanud, oli vahepeal juba unarusse vajunud. Ehitaja pidi rahva arvates muidugi olema mõni füüsiliselt suur ning võimas isik. Suure Tõllu lugudes kõneldakse palju kirikuist. Valjala kiriku ehitas Tõll koos naisega. Naise põllepaelad katkesid kive kandes, kivi kukkus kandja varbaile ja naine nuttis allika, mis on näha kiriku juures (126 D). Tõll ehitab kiriku Kaarmale, poeg Kihelkonnale. Siin on aga rahvaluules tuttavate pahade haldjate omadused üle kantud Tõllule või mõnele nimeta ehitajale, kes poja kiriku öösi haamriga puruks viskab (127). Tõll ehitab Kärla, poeg Kaarma kirikut, tööil kasutavad üht vasarat (129 A, B). Poja ilusamat kirikut nähes saab Tõll kadedaks ning tahab poja ehituse ümber lükata, sellest Tõllu sõrmeasemed praegugi Kaarma kiriku seinas (129 C). Et isa ei saaks tema ehitust ümber lükata, ehitab poeg kiriku küljele toed (129 D, E). Vana Tõll ehitab Püha, poeg Kaarma kirikut, kadedusest tahab Tõll poja kirikut ümber lükata, sõrmejäljed on näha praegugi seinas eesukse kõrval (130). Tõll ehitab Kaarma, poeg Valjala kirikut (132). Tõll ehitas Kaarmal, poeg Kihelkonnal. Poeg viskas haamrit sellise hooga, et Kaarma kiriku torn läks viltu (127 A, B, C). Nagu muudki õnnetused tabavad hiide, nii ka see, et teisele hiidle visatud tööriist (haamer) läheb õigelt teelt kõrvale ja tekitab kahju (126 A, 132). Tõll ehitas Kihelkonna, poeg Kärla kirikut, poeg sai pahaseks, et Kihelkonna kirik saab ilusam ja hakkas kividega vinnima, kivid on praegugi Loona metsas (133), seega vastupidine olukord kui muistendis 126 B. Tõll ehitab Mustjala, poeg Kihelkonna kirikut (134 A, B). Isa ehitab Pöides, poeg Valjalas, mõlemad kasutavad üht haamrit (E 3268/9 < Pöide, Audla v. — D. Kõrv (1893)). Kaks venda ehitavad, üks Valjalas, teine Pühas (RKM II 24, 430/1 (152) < Püha, Pihtla v., Loona k. < Hõbeniku k. — E. Liiv < Juuli Liiv). Tõll ehitas Pöide, tema abiline Muhu kiriku (135). Tõllu viimaseks tööks olnud Kärla kirik (138). Nagu rahvusvahelistes muistendites, tuntake siingi kiriku asupaiga valimist härgade abil (136, 137).

Hiiumuistendite oluliseks motiiviks on mitmesugune jõu ja suuruse näitamine suhete kaudu. Tõll läheb läbi väina Hiiumaale Leigrit külastama, õllemaat taskus ja rehepars (või palk) kepiks käes (139 B). Kõik toimus aga nii nobedasti — seni kui vesi tulel keema läks, olid kapsad

²⁹ Rahvaetümoloogiast kohanimedes vt. ka M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 145—151.

Hiiust toodud (158). Vesi ulatub läbi vete käijal niueteeni (6 A) või ainult üle pastlakanna (140). Haruldane näib olevat kapsaste keetmine pulmasupiks (148). Tõllul on ka erakordselt hea kuulmine ja nägemine (143). Kõigi nende omaduste tõttu on tal kerge päästa ka merehädalisi, võttes need kaenlasse (145). Lahingusse minnes pistab hiid-vägilane sõjamehed taskusse (169 A). Ei ole siis ka ime, kui nii võimsate olenditega seotud kohtades vahel hiljemgi kummitab (189).

Tõllu kodu (146—160) näidatakse Laimjala Audlas (155); Kaarma Tõlli küla juures olnud Tõlli talu, käinud vett toomas allikast Mustjala ja Kihelkonna maanteeharude vahel (151). Tõllu koduks peetakse ka Tõlluste mõisat (162 B). Näib, et ka Vigalasse paigutatakse tema kodu, seal ta niidab, nii et selle tagajärjel jääb väli lagedaks (153), just nagu Kalevipoja niitmise puhul.³⁰

Hiiumaal (158, 159) või Ruhnus (156) käinud ta keeduks kapsaid toomas. Samuti käinud ta saunas Hiiumaal (154), harva Abrukas (105), kuni hakanud ise Saaremaale sauna ehitama.

Vaenlaste vastu võitles ta vankri ja reheparrega või härjanahkadega (172). Vaenlasi vankriga virutades kukkus ratas otsast ning lendas hooga minema, tekitades Koltse järve (112 A). Vanapaganat nüpeldanud ta pihelgakeppidega või saatnud tema kallale mesilased (163 jm.). Kord Tõllu eest põgenedes putkanud Vanapagan merre, kus ta leidnud uppmisurma (162 A jm.). Vanapagana vastu võitlemise üheks põhjuseks olnud seegi, et Vanapagan tahtnud Karujärve äärde uut põrgut ehitada (165), et Tõllu sinna sisse viia.

Surma sai Tõll vaenlase mõõgalöögist, kui ta kummardas maast rehepart võtma. Sel ajal vaenlane raius mõõgaga tema pea otsast (174 jj.). Pea kaenlas, liikus ta veel edasi 9 versta ja häbistas sel teekonnal koguni ebasündsalt paljastatud lüpsjat-noorikut, kuni tema peatu keha väsis ning hiid suri.

Tõllu haud on Hirmuste küla Jaagu talu metsas Tiirimetsa—Hirmuste tee ääres (175). See võib olla mingi ohvri- või kultusepaik, nagu võib järeldada sellestki, et seda kohta kasutatakse laste hirmutamiseks. Võib-olla ka jutujätkuks: Tõll tuleb hauast välja, nagu siis, kui ulakad karjased tema rahu rikkusid (175 L). Juhuslikumalt mainitakse Tõllu haua kohana veel Viieristi mäe Sõrves (178), mis on õieti küll tema magamispai, siis Kõrkküla karjamaad (176), Paadlat (177) ja Hämmeleppa (180), ka väljaspool Saaremaad olevaid kohti: Virtsus (181) ja koguni Velise Kureveres (182).

Surres on Tõll andnud töotuse häda ajal appi tulla (184 jm.). Taltsutamatud karjapoisid aga tahtnud proovida, kas jutt on õige ja kutsunud ta põhjusest hauast välja, sellepeale hiid ägestunud ning lubanud mitte kunagi enam tulla (186). Samasugune äratamine toimunud ka magamise puhul, kus asjata äratatud Tõll hakanud loopima ulakaid poisse (13).

Tõllu naine olevat surnud pahade ennustustega rahvale. Ta maetud Kiratsi küla ligidale selle kivi juurde, mille läbi ta oma surmavigastuse saanud (187).

Leigri-muistendid on paljudes suhetes analoogilised Suure Tõllu omadega, nende tegevuski on omavahel seotud. Ta on hiidlaste hiid. Ka tema ehitab, käib saunas, võitleb Vanapaganaga (1), tahab kirikut purustada (kivid Pühalepa kiriku ligidal olevat selle tunnistajad), põhjustab küngaste tekkimist (Leigri mäed), kavatses teha silda Hiiu- ja Saaremaa vahele, istub jälgi kivisse, veab laeva karilt lahti, ennustab: järgmised põlv-

³⁰ Vrd. mõllik — HVM I, lk. 272 ja Kalevipoja niidulood — HVM I, lk. 286 jj., 550—551.

konnad jäävat senisest viletsamaks, näitab oma jõudu, ta on vahel Tõlust tugevamgi, eriti hiidlaste arvates. Ka tema võitleb vankriratta abil vaenlaste vastu, hävitab hundid. Tema kodu olnud seal, kus Hiiumaal on Leigri pered.³¹

Tõllu-muistendites võib eristada mitmeid muistendi-arenguloolisi kihistusi. Kõige vanemate muistendite hulka kuuluvad kahtlemata ürgseid kujutelmi sisaldavad jutud kiviheitmistest, kivikandmistest, läbi vete käimistest, maapinnavormidest, saarte ja laidude ning madalikkude tekkimisest. Ajalt hilisemad tunduvad olevat mitmesuguste kohtade nimede tekkimised, mille aluseks on hiiu mingi tegevus. Veelgi hilisemad on muistendid ehitustest ja võitlustest sissetungivate vaenlaste vastu. Suhteliselt hilisemad on samuti need muistendid, mis kõnelevad Kuradist, kes võitleb kohaliku hiiu (Tõll, Leiger) vastu või on temaga lihtsalt vaenujalal. Ajaliselt täpsemalt dateerida nende teket on muidugi raske, küll on võimalik siiski leida pidepunkte nende muistendite või edasiarenduste ajaliseks reastamiseks, eriti kriteeriumi *terminus post quem* alusel; näit. muistendid kirikute ehitamistest (või laenuliste ehitusmuistendite kohandamised) ei võinud tekkida varem, kui mälestus kirikute ehitamisest oli kustunud. Noore Tõllu muistendeks pillimehena kõneldakse viiulist ja kasutatakse riimilise rahvalaulu eeskujusid, jne. Järelikult: vaevalt XIX sajandist kaugemale need sellises versioonis küünivad, kuigi aine või motiiv ise võib olla tekkinud varem, ainult läbi elanud varieerumise ja kohandamise.

Suure Tõllu muistendeks leidub rohkesti huumorit, mis samuti kõneleb juba hilisemast suhtumisest, ajast, millal uskumus neisse ei olnud enam tõsine ja neid jutustati juba peamiselt kunstikavatsuslikel eesmärkidel. Mõõtmata suuruste ja mitmekesiste suurusuhete kujutamine ise pakkus esteetilisi elamusi. Nii sisaldab vaieldamatult huumorit Vanapagana uppumine: lained ajavad ainult sarved Kollinga randa, kus neid hundid näriavad. Huumoristlikku leidub ka dialoogis pead kaenlas kandva Tõllu ja pisut ettevaatamatult rietatud nooriku vahel. Huumorit võib märgata samuti muistendite üksikuis situatsioonides ja repliikides. siis situatsiooni- ja sõnakoomikat.

Kuigi neis muistendites on rohkesti sarnast Kalevipoja-muistenditega, sõltub peamine erinevus nende vahel erinevast miljööst. Tõllu-muistendid tegelevad rohkem merega, rohkem kõneldakse ka hiidude kodusest elust.

Hiidlikus fantaasias seostatakse tavalised esemed jõulisemate, suuremate esemete ja tegevustega. Võtted jäävad samaks, ainult mõõtmed ja tulemused suurenevad.

9. Kinnismuististe olukorrast. Olulises osas on Tõlluga seotud kinnismuistised säilinud. Siiski on neid objekte, eriti kive, ka lõhutatud, nagu kivi Mäelse mäel ja Käina alevis (7 A), Hiiumaal Palupõllu mäel kivi, millega Tõll viskas Käina kirikut (6 N), ja muidki rahne. Muistenditega seotud kive võivad ohustada varanduste otsijad, kes neid on tihti purustanud, lootes alt leida kulda või muud. Ka Hookivi on ähvardanud kord samasugune saatus (92 H). Varandustest kivide või küngaste all kõneldakse üsna tihti (100). Üldiselt on aga muistenditega seotud kohad ja objektid siiski alles ja ka kättesaadavad, kuigi tee mõne juurde on üsna keerukas (Raka kivi). Purustatud on Tõllu kivi Audla Aidamäel.³²

³¹ Vt. M. J. Eisen, Endised jõumehed, lk. 28—29.

³² Punalipp 28. VI 1958, nr. 75.

10. Suure Tõllu käsitlemisest kirjanduses. Võrreldes Kalevipojaga on Suure Tõllu bibliograafia hoopis kasinam. Esmakordselt vihjatakse Tõllu-lugudele Hupeli «Topographische Nachrichten» III osas 1782, mille põhjal toob oma teated H. J. v. Jannau raamatus «Geschichte der Sklaverey» 1786. a. Samal aastal ilmub ajakirjas «Für Geist und Herz» J. W. L. Luce poolt Tõllust ka lühike käsitus, mille veidi täielikum versioon on sama autori teoses «Wahrheit und Muthmassung» 1827. Lucelt on võtnud oma andmed ka Kruse teoses «Ur-Geschichte», samuti Schlegel oma reisikirjades. Mõningaid artikleid koos isiklike fantaaseeringutega ilmub ajakirjas «Inland» Pabstilt, Knüpferrilt jt. «Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands» I leidub lühike teade Neusilt. Pikemalt kõneleb hiiust Körber teoses «Oesel einst und jetzt» II, tähelepandav on ka Russwurmi «Eibofolke» II (1853) ja «Sagen aus Hapsal» (1861). Vanade autorite (eriti Neusi) põhjal teeb lühikese kokkuvõtte proosas ja värsis Vänya raamatus «Eesti rahva vanad pärlid». Kalevipoja-muistendite hea tundja Kreutzwald ei ole aga rahvasuust Tõllu kuulnud.³³ Wiedemann on oma raamatus «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876) toodud andmed saanud vanadelt autoritelt, esijoones Lucelt, mitte aga ise kogunud.

Iseseisva väljaandega esines aga P. Süda 1883. a. «Suur Tõll, Saaremaa vägimees», millest autor andis 1889. a. veel teisegi trüki. Süda raamatus on rohkesti originaalmaterjali, kogutud paarikümne aasta jooksul. Teos saigi aluseks reale hilisematele ümberjutustustele, nii M. Lipu ettekandele Õpetatud Eesti Seltsis (avaldatud Sitzungsberichte d. GEG 1886; vastukajadest vt. «Meelejahutaja» 1886, lk. 359) ja Bourgeois' omale «La Légende de Suur-Tõll» (1910). Süda ja Lipp koos on olnud omakorda aluseks veelgi uutele ümberjutustustele (Rahva Lõbu-leht 1901 jt.).

P. Süda raamatu teise trüki järgi jutustab Tõllu-loo vabalt ümber Emil Rathlef ajakirjas «Baltische Jugendschrift» 1899, kasutades peatükke 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 16, lisades omalt poolt lõppsõna Tõllust kui võimsast ja õilsameelsest kangelasest.

Õige varakult, arvatavasti enne Süda raamatu ilmutumist, kutsub M. J. Eisen üles saarlasi Tõlli- e. Tõlluse-muistendeid koguma.³⁴

P. Süda raamat, mõningate täiendustega, on hiljemgi olnud teejuhiks M. J. Eisenile, kes oma populariseerivas raamatus «Eesti muistsed jumalad ja vägimehed» pühendab terve peatüki ka Tõllule. Eisen käsitleb siin järgmisi teemasid: 1. Tõll ja ta pere, 2. Lapsed äratavad magavat Tõllu, 3. Saarte ja laidude sündimine, 4. Esimene Sõrve sõda, 5. Teine Sõrve sõda, 6. Hiiu, 7. Vanapagan, 8. Laevameeste päästmine, 9. Neiu tõmmaja [= Hookivi], 10. Pireti kerisekivi, 11. Mustjala ja Kihelkonna kiriku ehitus, 12. Kärja ja Kaarma kiriku ehitus, 13. Karja kiriku ehitus, 14. Tõllu surm, 15. Noor Tõll.

Leigrist: 1. Saun, 2. Püha Jüri kutsikad, 3. Laevaehitus, 4. Kivid, 5. Käina kirik, 6. Pühalepa kirik, 7. Koerakong.

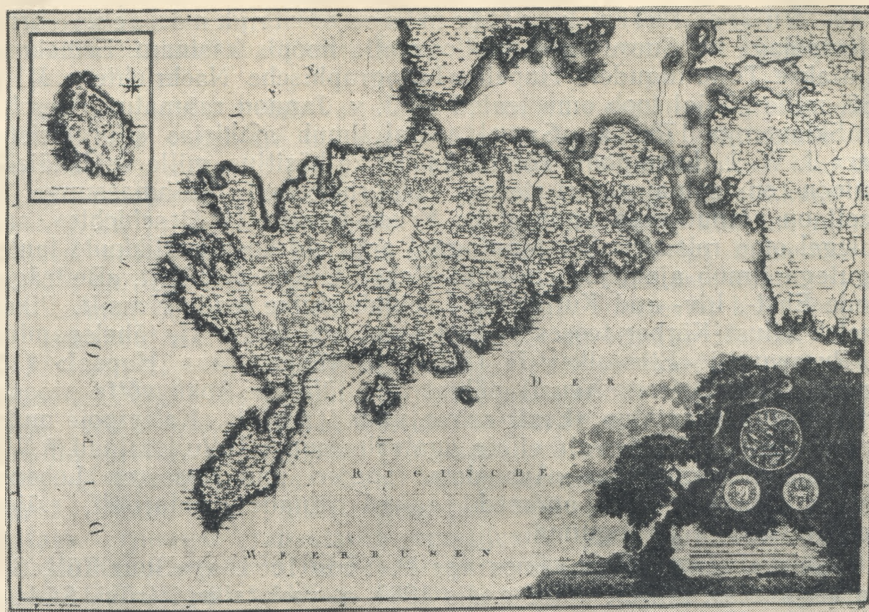
Tõllust, Noorest Tõllust, Piretist ja Leigrist kõneleb Eisen kirjanduse põhjal ka raamatukeses «Kalevipoja päivilt» (1901). Ühes varasemas arutluses «Hiiud» kõneleb ta Kalevist, Olevist, Vanapaganast ja Tõllust ning toob muistendite välisparalleele.³⁵

Kirjanduslugudest käsitleb Tõllu Kampmaa oma, kes võtab aluseks Süda, Körberi ja Lipu teated. Ridala kasutab peamiselt Süda raamatut,

³³ Etwas zur Sagengeschichte der Ehsten. Inland 1856, vg. 628—632.

³⁴ M. J. Eisen, Soov ja palve. EPost. 16. II 1883, nr. 7.

³⁵ M. J. Eisen, Hiiud. «Postimehe» eralisa 1900, lk. 202—208.



L. A. Mellin, Saaremaa kaart.

samuti Sander, viimane peab võimalikuks nende lugude kunagist värsikujulist esinemist.

Suure Tõllu muistenditele annab hinnangu, kuigi omast vaatenurgast, V. Reiman, leides neis mõndagi sündsustunde vastu käivat.³⁶ Kirjandusloodki teevad Tõllu, Leigri jt. muistendite kohta mõningaid üldisi märkmeid (Sander, Ridala, Kampmaa). KKI poolt 1959. a. väljaantud «Eesti rahvaluule ülevaade» peatub mainimisi ka Suurel Tõllul. Kokkuvõtliku sisesevaate seniste andmete alusel annab M. J. Eisen uurimuses «Tõll ja ta sugu» (1927), kus rohke faktilise materjali põhjal on püütud anda mõningaid hinnanguidki, millega ei tarvitse kaugeltki alati nõustuda, väärivad aga siiski tähelepanu. Üldse tegeleb Eisen Tõllu-muistenditega rohkem kui keegi muu.

Tõllu-muistendeid on toonud M. J. Eisen veel reas oma tekstikogudes, kusjuures ta on lisanud originaalmaterjaligi tema enda käsikirjalistest kogudest. Siin, nagu mujalgi, on Eisen tekste stiliseerinud.³⁷ Ka pärast Eiseni uurimuse ilmumist on kogutud andmeid Tõllu kohta. Järeikorjandus on andnud mõningaidki uusi lisandeid seniste andmete varamusse. 1951. aastal kirjutas üliõpilane V. Kuut TRÜ-s diplomitöö, mis omakorda vaatleb neid küsimusi, arvestades ka hilisemat materjali.

Rohkem kui kunagi varem on tehtud Suure Tõllu muistendite uurimise alal Nõukogude Eestis. Mitme aasta jooksul on kogutud täiendavat andmestikku, seni talletatud materjal on koondatud, süstematiseeritud ja esitatakse nüüd uurijate ja üldse kõigi asjahuviliste kasutada. See on samal ajal võla tasumine rahvale, kes selle sajandite jooksul on loonud,

³⁶ Post. 1890, nr. 17 ja Saarlane 1890, nr. 30, ka «Kullakaevajad».

³⁷ Eiseni töömeetodi kohta vt. E. Laugaste, Kokkuvõtteid ja hinnanguid. Eesti NSV TA teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. Ühiskonnateaduste osak. istungid, lk. 115 jm.; E. Normann, M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. Paar sammukest II (1961), lk. 434. Vt. ka «M. J. Eiseni elu ja töö», lk. 87 jj., 191 jj.

ja ka neile entusiastidele, kes nende kokkuotsimise ja üleskirjutamisega rahvasuust on vaeva näinud. Rahvaluulekäsitlused ja kooliõpikud ei lähe sellest huvitavast rahvaluuleliigist peatumata mööda ja nende lugude loojate fantaasia rõõmustab nii vanu kui noori lugejaid kui «normaalse lapse fantaasia» (K. Marx).

Tõllu-muistendite käsitlemise historiograafiat annavad veidi ulatuslikumalt V. Reimani «Kullakaevajad» ja Eiseni «Tõll ja ta sugu», ka «Eesti mütoloogia» (1919), lk. 223—225.



A. Uurits, Autoportree.

Suure Tõllu muistendite loodumütoloogiline käsitlus leidub Villi Andri teoses «Kes on Kalevipoeg, Suur Tõll' ja nende kaastegelased?».³⁸

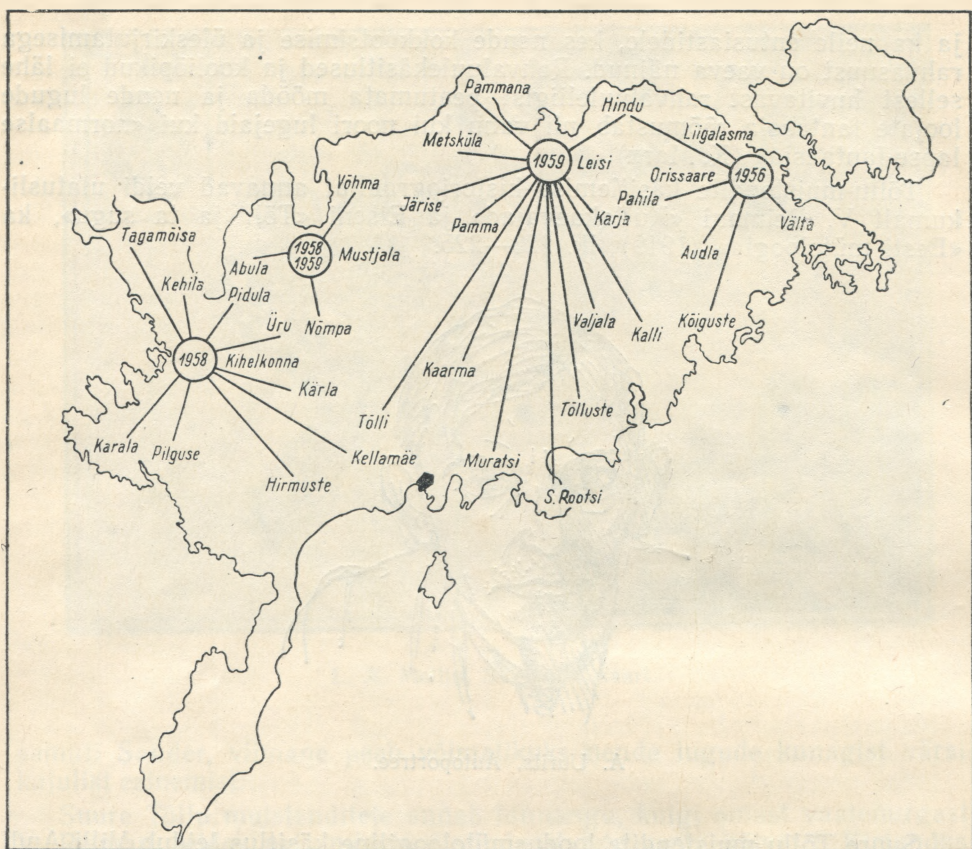
Suure Tõllu nimega seotud kohti on kantud ka topograafilisele kaardile. Nii märgib krahv L. A. Mellin oma atlase Saaremaa lehel (1798) kahel kohal Tõllu haudu (Tõlles Grab): Hirmustel ja Pühas (vt. kaart lk. 38). Samad kohad, arvatavasti Mellini järgi, olevat märkinud oma Saaremaa kaardile ka Huhn.³⁹

Suure Tõllu teemat kujutanud kunstnikest võiks mainida proletaarse päritolu ja mõtlemisviisiga graafikut ning maalijat Aleksander Uuritsat (1888—1918). A. Laikmaa ning Keiserliku Kunstide Edendamise Seltsi kunstikooli õpilasena õppis ta kompositsiooni ja raamatugraafikat; peale muu suunasid tema õpetajad teda muinasaja kujutamisele ja rahvakunsti tundmaõppimisele, ühtlasi isikupärase stiili väljakujundamisele. See hõlbustas Uuritsal ka Kalevipoja ja Suure Tõllu ainete käsitlemist. Teine Tõllu-aineid kasutanud kunstnik on Paul Liivak (1900—1942). Liivak sündis Järvamaal 13. aprillil 1900, sai erihariduse Tallinna Kunsttööstuskoolis ja hiljem Tartus kunstikoolis «Pallas». Liivak tundis erilist huvi graafiliste tehnikate vastu. Tegutses joonistusõpetajana, teatridekoraatorina Pärnu «Endlas», enamasti aga vabakunstnikuna. Kasutas peamiselt linoollõiget, tušijoonistust, akvarelli ja puulõiget, aga lõi ka õlimaale. Ta suri 1942. a. Leningradi blokaadis. (T. Nurk, P. Liivak.)

Viimastel aegadel on Tõllu ainetel töötanud kunstnikud J. Püttsepp ja A. Rimm.

³⁸ Vt. ka KM KO F 65, M 36 : 12.

³⁹ Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk. 432.



ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna ekspeditsioonid Saaremaale 1956, 1958, 1959.

11. Tõllu-muistendite kasutamine. Tõllu-muistendite ainestikku on kasutatud lasteraamatuteks (1940, 1959),⁴⁰ aga ka ühiskondliku elu kriitikaks. Nagu Sõrves ei siginevat mesilased Vanapagana needusest, nõnda ka ei arenevat seltsielu⁴¹; vaatamine alkoholile kui riiklikule tuluallikale kodanliku Eesti büdžetis toob kaasa vastava karikatuuri.⁴²

OLEV

Muistendid Olevist on seotud Oleviste kiriku ehitamisega Tallinnas. See on õieti seletusmuistend suure ehituse tekkimise kohta. Muistendi lõpu moodustab tavaliselt ehitaja saatus — ta hukub, ja ehitada laskjad pääsevad suure tasu maksmisest. Seesuguse lõpuga on seda rahvusvahelist muistendit aidanud siduda kiriku Pika tänava poolsesse külge kujundatud kenotaaf poollagunenud laiba kujutisega, kärnkonn rinnal. Osa muistendeid on seotud ka Kalevipoja nimega.⁴³

⁴⁰ Vt. ka O. Kuningas, Uus väljaanne Tõllu lugudest. Kommunismi Ehitaja 23. VI 1959, nr. 87, lk. 3.

⁴¹ Mesilane, Sõrvest, Meie Maa 7. III 1923, nr. 18, lk. 3.

⁴² Meie Maa 12. XII 1921, nr. 98, lk. 1. Vt. käesolevas väljaandes lk. 41.

⁴³ Ligemalt HVM I, nr. 322 ja kommentaarid lk. 566—569.

Olevi-muistenditega tegeleb kõige rohkem J. Jung (Muinasajateadus), toob ka rea tekste, 1931. a. annab käsikirjalistest muistenditest lühikese ülevaate R. Viidalepp.

Olevi-muistendi eestipärasuse küsimustega tegeleb juba Kreutzwald (HVM I, lk. 567).⁴⁴

Muistend meenutab saksa prof. F. Körneri poolt avaldatud muistendit. Seega on tegemist kohandamisega Oleviste kiriku kohta.

Moodne Suur-Tõll

Riigi 1922. a. eelarves on sissetulek piiritusemaksudest kõige suurem.



Saare piiga (rannalt merele vaadates): «Kadak küll veel lehti ei kasvata, aga Suur-Tõll tuleb siiski ja toob jõuluks moodsaid vabariigi «troppisi» meie moodsa defitsiiditõve vastu.»

Suure Tõllu lugudel põhinev karikatuur. Meie Maa 12. XII 1921, nr. 98, lk. 1.

Oleviste kirik on korduvalt põlenud, eriti torn, sel puhul on taas võetud sõna kiriku ajaloo ja sellega seotud muistendite kohta. 27. juulil 1931 lõi pikne jälle Oleviste torni; sellega ühenduses ilmus ajakirjanduses kirjutisi Oleviste kiriku kohta, milles leidis ka mõningaid vihjeid rahvamuistenditele, nii näit. «Oleviste kiriku senised tulekahjud»,⁴⁵ kus jutustatakse: Olev kukkunud torni otsast alla surnuks, suust tulnud välja konn ja madu. Suremise hetkel kuuldunud naerulaginat, mis näitavat, et Olev oli olnud ühenduses Kuradiga.

Olevi-muistendi seosele skandinaavia vastavate muistenditega viitab

⁴⁴ Vt. veel Fr. P. Kõiv, On Oleviste-kiriku legend eestipärane? Kodu XII (1931), lk. 24—26.

Lühendatult: Fr. P. Kõiv, Legend kuningas Olafist. VM 4. IV 1931, nr. 80, lk. 4.

⁴⁵ Pvl. 29. VII 1931, nr. 203, lk. 3.

C. H. Busch, kes refereerib õieti torni otsast surnuks kukkumise motiivi, kusjuures ta nimekujudena annab Olev ja Olevi.⁴⁶

On tähelepandav, et Olevi enda reljeef Oleviste kiriku kooril pole inspireerinud muistendeid, mis näitab, et rahvas pole süvenenud pühakuisse ega nendega seotud legendidesse.⁴⁷

Leidub aga veel mõningaid Olevi nimega seotud kohti. Nii on Velise valla Valgu metsas Olevi õu. Muistendi järgi olnud seal kunagi vanasti Olevi talu. Olevi õu on umbes 30 cm kõrge, 1,5 m lai ja 2 m pikk mullaküngas. (TA AI Vigala, arh. 77, 1923. A. Tiitsmaa, lk. 38.)⁴⁸

Muistend Olevist on möödunud sajandi keskel olnud üsna tuttav Tallinnas ja selle ümbruses nii eestlaste kui sakslaste hulgas:

«Hiiglasest Olevist, kes Narva lähedal elades iga päev Tallinnas Oleviste kirikut ehitamas käis ja siin järeletulnud naise hüüde peale torni otsast maha surnuks kukkus — sellest on Tallinnas (vähemalt sakslaste hulgas) ja selle ümbruses (Keilas) muinaslugu püsinud.» (Neusi kiri Kreutzwaldile 13. augustil 1847. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 36). Ka muistend Olevi lepingust Kuradiga olevat samuti tuntud (Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 45).

Omapoolses kirjas 12. sept. 1847. a. selgitab Kreutzwald Neusile versiooni: «[— — —] Minu loo järgi oli Olev enese kuradile müünud ja pidi lepingut mööda eluga maksma, niipea kui torniehitamine lõpul oli. Naine põlgas isegi raha ära, mille ta linnast pidi kiriku ehitamise eest saama jne. jne.» (Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 36.) See versioon oli Neusilegi tuttav.

Tuttavat muistendit hiiust-ehitajast kasutas Kreutzwald hiljem «Kalevipoja» koostamisel.

Olevi-muistendid ja Oleviste ajalugu käsitleb P. Johansen teoses «Nordische Mission».

PETSERI VÄGIMEES

Petseri vägimees on kohalik vägilane, tuntud setu alal ja seotud Petseri kloostriga. Rahvasuu on kangelaseks teinud konkreetselt elanud isiku, kloostrülem Korneliuse, ja on temale peale vägilasjoonte omistanud ka pühakutegusid. Muistendid on enamikus pikemad ja keerulisema süžeeaga kui hiiumuistendid. Sündmustikus on esikohal vägilase surm selle eel- ja järellugudega. Tema elust rääkides nimetatakse peaaegu ainult tema töid Petseri kloostrite ehitamisel, seega tegusid, mis lõpuks saidki tema surma põhjuseks.

Kornelius oli Petseri kloostrite ülemaks aastatel 1529—1570. Ta arendas kloostrit igati ja tegeles aktiivselt õigeusu levitamisega rahva seas, külladesse kirikute ehitamisega jms., seda ka Vene-Liivi sõja ajal ordulaste alt vabanenud eestlaste ja lätlaste keskel.

Tähelepanu äratas tema ebatavaline surm.

1570. a. tuli Petseri kloostrit külastama Ivan IV. Kornelius läks tsaarile vastu, see aga lõi tal pea otsast, kommentaatorite arvates sellepärast, et tsaarile oli kaevatud, nagu oleks Korneliuse poolt kloostrit ümber ehitatud kivimüür mõeldud abinõuna kloostrite lahkulöömiseks Vene riigist.⁴⁹ Tsaar kahetsenud kohe oma äkkvihas tehtud tegu, tõstnud verise laiba üles ja kandnud selle oma kätel kloostrisse.

⁴⁶ C. H. Busch, *Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland* II, lk. 1052.

⁴⁷ Reljeefi reproduktsiooni vt. В. Вага, *Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии*, lk. 99.

⁴⁸ Olevi kohta vt. veel: P. Johansen, *Nordische Mission*, lk. 134 jj.; S. Hildebrand, *En holländs beskicknings resor*, lk. 11 jm.; Fredrik B. Wallem, *Iconographia Sancti Olavi*; Fr. Bienemann jun., *Livländisches Sagenbuch*, lk. 121 jj.

Peale kirikute tuntakse nähtavasti juhuslikult Olevi kivi Tori jões. Vrd. ka HVM I, nr. 2, lk. 132—133.

J. Jung, *Muinasajateadus* II, lk. 68.

⁴⁹ *Повесть о начале и основании Печерского монастыря*, lk. 8—13; Petseri linn, klooster ja ümbrus, lk. 23—24; A. Möldroo, *Petseri klooster sõnas ja pildis*, lk. 6—8; vt. ka RKM I 1. 757 (2 ja 3).

Muistendites on see sündmus saanud teistsugused motiivid ja arengu.

Tsaar saab vihaseks sellepärast, et vägimees on talitanud kuidagi tema tahtmise vastaselt: ta on ehitanud müüri ilma luba küsimata (1 A, 4 H, K); on ühe kiriku asemel ehitanud mitu (4 J); teda on kästud ehitada hobusetall, tema aga ehitab kiriku (5 B); ta on saanud loa ehitada ümber kloostri aed, tema aga ehitab kivimüüri (4 F, G, 6 G, H); ta on saanud loa ehitada müür ümber härjanaha, tema aga lõikab naha ribadeks ja ehitab ribadest piiratud ala ümber müüri (1 C, 4 B, C, D).

Tsaari ja Korneliuse kohtumine toimub mõnikord kloostriväraval (1 C, 4 B, C, F, H, I, K), mõnikord hoopis kaugel (1 A, 5 B).

Kui tsaar vägimehe pea maha on lõõnud, läheb peata keha ise kloostrisse, pea kas käes (4 B), süles (1 A, 4 A, C, 5 B) või taldrikuga käes (1 C, 4 D, F, G, I, 6 D). Mahalöödud pea võib ka kõnelda (4 D, I jt.). Siis vägimees kas heidab magama või sureb, enne seda aga töötab appi tulla, kui rahval häda käes on (1 A, C, F, 2 A, B, 4 B, C, F, H, K, 5 A, B, 6 A, B, C, D, E). Kui teda kord ilma põhjusega on kutsutud, lubab ta appi tulla ainult väga suure häda puhul.

Sellele põhisüžeele on liitunud pühakulugusid ja motiive mitmetest teistest muistenditest.

Vägimees viskab vasarat Pihkvasse või Irboskasse, kus samal ajal teised vägimehed kirikut või kloostrit ehitavad (1 A, B, C, D, E, 2 A, B, 4 I). Ta kulutab palju saapaid (2 A, B), läheb kuiva jalaga läbi vee (1 E, 4 I), muudab raha mullaks (4 C), loeb teise inimese mõtteid (4 B, C, H) ja käib hauast väljas Ostrovis tulekahju kustutamas (8). Petseri kloostris säilitatakse vägimehe küljeluud (9).

Sageli nimetatakse vägilast tema ajaloolise prototüübi nimega: Kornilius, Karnilei, Karneli, Karnõli, Karni[i]la või Karnõla. Esineb ka tema ameti või tegevuse järgi antud nimetusi: arhi-rei, kloostriülem, kloostriehitaja, kirikuehitaja. Levinud on aga ka nimetus vägimees.

Kuigi Petseri vägimehe materjalile on tema praeguse ilme andnud Kornelius, ei saa selle kuju tekkeajaks siiski mitte lugeda XVI sajandit. Ilmne hiiumotiivide esinemine näitab, et ka enne Petseri kloostri ülema traagilist surma oli setu alal tuntud mingi kangelane, hiidlikum praegusest Petseri vägimehest. Pärimused tähelepanu äratanud konkreetsest isikust on liitunud rahvasuus varem tuntud kujutelmale ja andnud sellele uue ilme.⁵⁰

Kirjanduses on Petseri vägimehe kuju käsitletud peamiselt M. J. Eisen ja O. Loorits. 1922. a. ilmunud «Seto lugõmik» I (lk. 57—58) sisaldab Eiseni ülevaate Petseri vägimehe võitlustest ja lubadusest rahvale appi tulla. Oma artiklis «Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid» (1925)⁵¹ annab M. J. Eisen kirjeldava teate vägimehe hauast ja lubadustest ükskord rahvale appi tulla. Kirjutises «Peata Tõll» võrdleb Eisen Korneliust Tõlluga ja teiste peata kangelastega ning pühakutega.⁵² Täienduseks Eiseni «Kodumaa ajaloolistes ja rahvaluulelistes kloostrites» esitatud andmetele toob H. Prants⁵³ muistendi vägimehe saabastekulutamisest. Anne Vabarna laul «Pekolane»⁵⁴ on rahvapärases materjalist nii võrd kauge, et seda käesolevas väljaandes arvestada ei saa.

⁵⁰ Vrd. O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I, lk. 486—490.

⁵¹ EKirj. XIX (1925), lk. 247.

⁵² EKirj. XX (1926), lk. 41.

⁵³ EKirj. XXI (1927), lk. 415.

⁵⁴ EKirj. XXII (1928), lk. 6—21; EKirj. XXIV (1930), lk. 378—389.